

УДК 821.162.1.09

КАЦЕМБА Ю. Л.
(м. Житомир)

«СПОГАДИ...» ЧУДНІВЧАНИНА ГЕНРІХА ЖЕВУСЬКОГО

У статті здійснено характеристику тавенд «Спогади...» Г. Жевуського – польського письменника, який народився й помер на Волині.

Ключові слова: Генріх Жевуський, тавенди, польський романтизм, польсько-українське пограниччя.

Літературно-художня спадщина Генріха Жевуського (1791 – 1866) займає чільне місце в історії розвитку польської та української польськомовної літератури Правобережної України доби романтизму. Дослідники історії літератури за два століття так і не спромоглися розгадати істинну природу волинсько-польського письменника, публіциста, філософа й мораліста, його

вважають однією з найбільш незрозумілих і контраверсійних постатей позаминулого століття. Г. Жевуський народився 3 травня 1791 р. в Славугі, що на Хмельниччині. Навчався в кармелітській школі в Бердичеві, потім – у пансіонаті св. Миколи в Санкт-Петербурзі, а згодом в Ягеллонському університеті в Кракові. Маршалок Житомирського повіту (1841 – 1844), організатор чуднівського літературного з'їзду [4], член масонської ложі в Житомирі [5, с. 49].

Г. Жевуський – автор п'яти історичних романів («Листопад», «Краківський замок», «Адам Шмігельський», «Лицар Ліздейко» та «Запорожець»), алегорично-політичного роману «Золотоволосий паж», багатотомного роману у формі інсценізованого щоденника «Мемуари Варфоломія Міхаловського» та оповідань, стилізованих під гавенди («Небайки»). Збереглися його моральні, філософські та релігійні твори, найвідоміші з них: «Моральні мішанини Яроша Бейли», «Польський Теофраст», «Голос у пуші», «Розумові подорожі» та ін. [9, с. 12]. Свою концепцію та теорію щодо цінностей католицизму й феодальних прав і порядків висловив у працях: «Роздуми про розвиток культури», «Історія цивілізації людства», «Про відносини літератури з історією», «Польська цивілізація».

В історію літератури чуднівчанин увійшов завдяки його першому й найбільш вдалому дітищу, яким є «Спогади ясновельможного пана Северина Сопліци, парнавського чашника» («Pamiętki Pana Seweryna Soplicy, cześnika parnawskiego», 1839), що складає цикл із гавенд-оповідей, пов'язаних між собою особою наратора – пересічного шляхтича, який у ностальгічний спосіб згадує часи розквіту Речі Посполитої, возвеличує шляхетські чесноти, генеруючи їх в образи осіб, гідних до наслідування. На думку літературних критиків, цей твір було написано на матеріалах, зібраних автором у Волинській губернії.

Увесь цикл складається з гавенд, більшість із яких була написана у Римі в 1830 – 1832 роках. Друком вийшли вперше в 1939 р. в Парижі завдяки С. Янушкевичу, з передмовою С. Вітвіцького. В Польщі твір видано в 1844 – 1845 роках у Вільні під дещо зміненою назвою «Спогади старого шляхтича Литовського» та в скороченій цензурою версії. Тут вже не було гавенди «Пан Чапський», скорочено оповідання «Гадеуш Рейтан», у всьому тексті замінено слова антиросійського спрямування та патріотичного забарвлення (наприклад, москаль – турок, батьківщина – країна).

У передмові до «Спогадів...», Г. Жевуський розповідає, що в 1835 р., проїжджаючи через Несвіж, захворів на лихоманку, тому мусив затриматися в цьому місті на декілька днів. Коли вже одужав, але лікар ще забороняв йому продовжувати подорож, він випадково зустрів торговця книжками й домовився з ним, що той буде приносити йому книжки для читання. Серед інших книжок Г. Жевуський угледів рукопис із написом

«Спогади Северина Сопліци чашника парнавського» й дуже ним зацікавився. Але, як тільки розпочав читати, зрозумів, що цей текст немає жодної художньої вартості. Проте його зацікавила сама особа Северина Сопліци. У єврея, в якого письменник знімав кімнату, дізнався, що такий шляхтич був насправді. Кожного тижня Сопліца приїжджав до костюлу й знімав ночліг у єврея. Був людиною доброю, порядною. У рукописі він зібрав матеріали, що стосувалися давньої Польщі. Г. Жевуський вказує у передмові на недоліки оповіді Сопліци – сплутання часу, невідповідність деяких фактів, проте не виправляє ці недоліки, щоб передати особистість оповідача [8].

Інші джерела вказують на те, що до написання «Спогадів...» його підштовхнув Адам Міцкевич, котрий наполягав на необхідності записувати усі шляхетські гавенди, які Генріх йому розповідав під час перебування в Римі.

«Спогади...» Г. Жевуського складаються з 25 гавенд, сюжетно й проблематично закінчених і самодостатніх, стилізованих під вільну розповідь наратора – старого шляхтича Северина Сопліци, який презентований двома дискретними сюжетами, – перший пов'язаний із князем Каролом Радзивіллою і його найближчим оточенням, а другий – із Барською конфедерацією та її учасниками. Кожна гавенда композиційно завершена, має відмінну назву й систему подій, але в той же час гавенди об'єднані єдиною узагальнюючою проблемою – образної характеристики шляхти Речі Посполитої XVII – XVIII століть. В гавендах автор, як правило, використовує такі три фабулярні схеми: біографія постаті («Пан Рись»); хроніка («Пан Ревенський», «Запорізька Січ»); драматичний анекдот («Пан Боровський»).

Основними мотивами є щоденність, побут шляхти, суспільне життя, змалювання дворів, магнатських замків, місцевих рад. Проблематика зосереджена на зіткненні двох полюсів – нового та старого, при чому минуле як щось світле подається в контрасті з теперішнім. Місця, в яких відбуваються описані події, пов'язані зі шляхетським середовищем. Це шляхетський двір середнього статку, в якому народжується людина й утаємничується в традиції родини; це магнатський замок, у якому шляхтичі шукають покровительства й матеріальної допомоги; це єзуїтська школа, яка виховує майбутні покоління; місцева палестра – місце професійної кар'єри багатьох шляхтичів, а також сеймик. На першому плані – події, що відбуваються в костюлі та на полі битви – як найбільш відповідні для шляхтича.

Розповідь ведеться від імені наратора – Северина Сопліци – типового представника шляхти, котрий описує й коментує події. Часом він говорить про свою участь у них, але в самій фабулі з'являється лише тоді, коли його присутність пояснює деякі ситуації, сприяє її кращому та послідовному відтворенню. Оповідач представляє збірний образ шляхетської думки через суб'єктивне, емоційне відчуття шляхетського світу.

Розповідь про сучасний авторіві «Спогадів...» час починається оповіддю про поразку Барської конфедерації та першим поділом Речі

Посполитої, представлена в зчепленні з ще більш ранніми часами. В тексті гавенд немає місця автору, про сарматські часи дізнаємося з уст самого Сопліці, що забарвлює розповідь у ще більш ідеалізовану минувшину. Така побудова тексту, згідно концепції чуднівчанина, була своєрідною спробою розпрощатися з колишньою Річчю Посполитою, з одного боку, з іншого, – відспівати пеани вітчизняному Середньовіччю. Головним об'єктом зацікавлення є станіславські часи – панування Станіслава Понятовського (1764 – 1795), але Сопліца домішує сюди й попередні часи. В центрі спогадів – Барська конфедерація (1768 – 1772) як привід для возвеличення й вихваляння польських шляхтичів. Її провал, на його думку, є причиною пізнішого занепаду Речі Посполитої, її поділів.

На мовному образному рівні «Спогади...» вирізняються глибокою афористичністю: «ніколи добрий вчинок не пропаде, навіть у цьому світі» [8, с. 99], «вовка природа тягне до лісу, а поляка до служіння Батьківщині» [8, с. 103], «злочин і насилля знову знищили невинність та праведність» [8, с. 122] та ін.

У «Спогадах...» представлена ціла галерея постатей, кожна з яких виявляє свою індивідуальність та урізноманітнює перебіг подій. Запам'ятати усіх героїв майже неможливо, тут їх сотні, якщо порахувати окрім головних героїв ще й тих, хто з'являється на другому плані й в епізодах. Різнопланове змалювання шляхтичів – в приватному житті, професійному (палестра), громадянському (рада воєводства або ж сеймик) і національному (Барська конфедерація) сприяє кращому розумінню шляхетських традицій, світогляду, форм релігійності, моральних принципів. Основною формулою відносин є: «шляхтич шляхтичеві рівний», «один за всіх, а всі за одного хоч у чистилище» [8, с. 22]. В релігійному світобаченні шляхти кожна людина має право на реабілітацію в очах Бога, відкупити свою провину якимось вчинком або своєю відданістю (гавенди «Пан Лещиц», «Пан Білецький»).

Ідеалом справедливого господаря та вправного командуючого для чашника спочатку є воєвода Огінський, а після його смерті – князь Кароль Радзивілл. Обидва вони були покровителями Сопліці. З іншого боку знаходяться противники консервативного табору – прихильники Понятовського й підтримуюча його Росія. Отже, підніжжям «Спогадів Сопліці» є захоплення історією, ескапізм як втеча від сучасності, а темою – характеристика шляхти Речі Посполитої XVII – XVIII століть.

Центральної історичною постаттю гавенд є Кароль Станіслав Радзивілл Пане Коханку – воєвода віденський 1762 – 1764 та з 1768. Один із наймогутніших магнатів Речі Посполитої XVIII ст., мав значний вплив на шляхту, зокрема, на оборонців т. зв. «золотих вольностей». В 1764 змушений був виїхати до Туреччини. У 1767 повернувся до Польщі, став маршалком радомської конфедерації. Завдяки підтримці російського посла в Речі Посполитій М. Рєпніна повернув свої маєтки. Учасник Барської конфедерації

1768 р. Після поразки конфедератів перейшов на бік царського уряду й змушений був емігрувати за кордон. Згодом продовжував брати участь у боротьбі між угрупованнями шляхти, яка призвела до занепаду Речі Посполитої. Історія говорить, що князь не вирізнявся доблестю, ані честю – здався російській армії. Пізніше в 1769 виїхав до Угорщини.

В гавендах Кароль Радзивілл в романтичному дусі ідеалізований. Князь Кароль має дуже колоритну зовнішність: богатирська статура, величезна голена голова з декількома волосинами, довгий ніс, великі блакитні очі. На обличчі виділяються довгі розлогі вуса, які Радзивілл погладжує, коли радіє, і підкручує вгору, якщо схвилюваний або зворушений. У безпосередніх характеристиках Сопліці князь-воєвода Пане Коханку – великий пан, побожний шляхтич, «втілення» Барської конфедерації, лицар без страху й докору. Оповідач відверто захоплюється своїм могутнім покровителем, представляючи його зрілим громадянином і гідним патріотом. Г. Жевуський створює яскравий образ, вміло кидаючи світло на те, що могло подобатися, й затушовуючи негативні сторони характеру цієї людини.

Разом із тим усі розповіді про князя, як і решти шляхти, витримано в гротескно-сатиричному ключі. В цьому плані показово є сцена загальної шляхетської п'ятки під час новгородського сейму, що проливає світло й на особистість Радзивілла, і на суспільну ситуацію в країні: «Вже там була мішанина. Ясновельможні пани й шляхта з усієї околиці, магнати із застянками були запанібрата. Князь, зустрівши якогось шляхтича в обідраній шапці, зняв її з нього, надів собі на голову, а йому віддав свою оксамитову. Після цього всі ми почали мінятися шапками й пити, та так, що кожную секунду іншу шапку одягали. Потім князь, добре напившись, почав роздягатися, з добрим серцем лаючи шляхту. І так одному віддав золотий пояс, кажучи: „Дарую, дурно!“ – другому кунтуш: „На, свиня!“ – а тому діамантову запонку: „Тримай, осел!“ – іншому жупан: „Візьми, йолопе!“ – так що залишився в одних малинових шароварах і сорочці, на якій висів скапулярій; і в такому вигляді сів на воза, де була величезна бочка, наповнена вином. Він сів на бочку, а віз шляхта потягнула вулицями Новогрудка. Віз на кожному кроці зупинявся, і хто хотів кубок або кухоль підставляв, а князь затичку з бочки витягав і ораторствував, просячи шляхту..., не дати його, Радзивілла, на розтерзання ворогам» [8, с. 37–38]. Сопліца художньо відтворив образ колісниць, запряженої розчуленою, п'яною шляхтою на чолі з князем. Цей образ проливає світло на суспільну ситуацію в країні, мав стати зловісним символом Речі Посполитої, яка впевнено котилася до свого кінця [1, с. 64].

Яскравою й не менш важливим є образ Марєка Яндровича – реально існуючої постаті, ксьондза кармелітського монастиря у Барі [3, с. 373]. Ксьондз Марек – діяч і проповідник Барської конфедерації на Поділлі, кармеліт; розпалював патріотичні та релігійно-містичні почуття. Його вважали за чудотворця, натхненого Богом проповідника, «бо щось у ньому було тукого,

що ніхто не сумнівався, що ця свята людина розмовляла з Богом» [8, с. 138]. Шляхтичі фанатично вірили в усі його пророцтва, чудотворні дії (його обминали кулі в битвах, розмовляв із Богом, відводив блискавки). На полі бою священник вміло орудував дерев'яним хрестиком як магічним атрибутом, закликаючи кулі та списи. Сопліца говорить, що дехто вважав, що такі здібності походять не від Бога, але сам наратор щиро вірив у святість отця (гавенда «Ксьондз Марек»).

Тадеуш Рейтан – теж історична постать, новгородський посол до сейму 1773 року – чинив опір проти підписання угоди про I поділ Польщі. Образ юнацьких років майбутнього захисника цілісності Речі Посполитої ідеалізовано: юнак із самого раннього віку має риси, які вказують на його героїчне майбутнє. Брав участь у Барській конфедерації, під час якої керував козацьким підрозділом. Після її провалу повернувся до Литви, де його обрали до сейму новгородського воєводства. Протистояв конфедерації під проводом Понінського, котра уможливила поділ Польщі. Після невдалого протесту знову повернувся до Литви. Дізнавшись про поділ Речі Посполитої від розпачу зійшов із глузду й вчинив самогубство. Є символом мученицького героїзму та патріотизму: «можна сказати, що не лише кожна його думка, а навіть кожний подих був для батьківщини» [8, с. 119]. Про глибоку й сліпу самовідданість Польщі свідчить наступний епізод із його життя. Маючи двадцять років заховався він у дівчину, хотів з нею одружитися, але, побачивши, в її будинку портрет Петра Великого відступив від свого заміру. «Петро <...> – це був найзапекліший наш ворог» [8, с. 120] – доводив він батькові дівчини.

Юзеф Сава – один із найбільш відважних партизанських керівників. Його життя – це історія простого козака, котрого шляхта висуває на посаду маршалка: «Господь Бог і твої заслуги зробили тебе польським шляхтичем» [8, с. 227]. Помираючи, він передає керівникові конфедерації Казіміру Пуласкому скапулярій із реліквіями святого Войцеха. Це вказує на його релігійність і патріотизм. Сава – відважний воїн, усюди, «де була найбільша небезпека, можна було сміливо битись об заклад, що він там буде» [8, с. 91]. Подібно до кс. Марека він мав надприродні здібності: «люди біля нього й за ним падали, і кулі постійно робили дірки в його одязі так, що завжди ходив у латках, а сам ніколи поранений не був...», козаки були впевнені, що він характерник, це значить, що кулі вмів заговорювати, тому що жодна не могла влучити в нього» [8, с. 91]. Юзеф протиставляється Богдану Хмельницькому: «Сава народився в чигиринському повіті, звідки походив цей проклятий злочинець Хмельницький (ось так з одного й того ж дерева може бути й ікона, і лопата!)» [8, с. 89].

Наскрізним образом «Спогадів Сопліци» є ідеалізація минулого. Северин із ностальгічним відтінками змальовує для наступних поколінь, якою була втрачена Річ Посполита: «Хоча й старий я вже, проте не заздрю бідній нашій молоді, тому що ніколи вона не побачить того, що бачили ми» [8, с. 45].

Наратор небайдужий до всього, переважно до виховання молоді: «за наших часів виховання не спиралося на стільки наук, як зараз, а проте давало багато якісніших громадян» [8, с. 147]. Сопліца впевнений, що раніше школи були багатого краштич не вивчав» [8, с. 148], бо із сучасних йому шкіл виходять «якісь громадяни світу, котрим все одно, де жити: чи в Римі, чи в Криму», вони повністю втратили почуття патріотизму.

Образ України в Сопліци постає невіддільним від Речі Посполитої: «Хоча й народився я литовцем... і декілька разів вздовж і впоперек пройшов Польщу, проте не можу не зізнатися, що Красна Русь є найчарівнішою нашою частиною» [8, с. 57]. Із романтичним захопленням описує він український степ: «ще два дні йшли ми степами, не бачачи ні пагорба, ні дерева, тільки безмежний простір, як поверхня моря, коли немає найменшого вітру. Коли-неколи натрапляли на могили, розташовані на певній відстані одна від одної <...> та на проходячі повз дикі стада, котрі як взимку, так і влітку пасуться під голим небом» [8, с. 63].

Козаки, січовики для Северина є екзотичними, здавалося, найбільше враження справили на нього танці козаків: «один надзвичайно гарний козак із дивною легкістю танцював присіди... до землі, а потім знову підстрибуючи вгору; голубці вибивав п'яткою об п'ятку, кружляв із дівчатами по всій хатині, це все робив, граючи на бандурі» [8, с. 62]. В очах парнавського чашника січовики повстають як веселий, безтурботний народ із цікавими й дещо дивними звичаями. Взяти хоча б церемонію інаугурації нового січового отамана. «Стояли чотири перевернені вози, котрі засипали землею так, що на подвір'ї вималювався пагорб. На цьому пагорбі сів новообраний кошовий, а товариші реєстрові, з кожного полку по одному, увійшли в курінь кошового з величезним кошем і, вимівши порядно халупу, все сміття зібрали в цей кіш; потім занесли його на верх спорудженого пагорба й, з великим зусиллям піднявши, весь висипали на голову нового кошового так, що з ніг до голови був засипаний сміттям; а писар голосно промовив: «Як бачиш себе обсипаним сміттям, так при кожній потребі знайдеш нас усіх» [8, с. 6–66].

Біографію й характеристику оповідача – Северина Сопліци – можна скласти лише з деяких фрагментів, розкиданих по всіх гавендах. Ми дізнаємося, що народився він в 1733 чи 1735 року («Пан Чапський»), а подальший його шлях та кар'єра є досить типовими для дрібношляхетських біографій. Маючи сім років, втратив батька – шляхтича з Новгородського повіту. Опіку над ним взяв його дядько – возний у місцевій палестрі. Саме він і навчив Северина писати судові позови. В езуїтській колегії здобув початкові знання: вивчив латину й основи риторики. Саме завдяки цим знанням він розпочав свою кар'єру при дворі Богуслава Огінського («Пан Огінський»). Северин Сопліца брав участь в Барській конфедерації, а після її провалу розпочав працю в судочинстві. Здатного клерка закріпив князь Кароль

Радзивілл Пане Коханку. Саме з його постаттю і двором Сопліца зв'язав свою подальшу долю. Маючи 50 років одружився з Магдалиною, дочкою Богушевича. Звання парнавського чашника отримав із рук Станіслава Понятовського (гавенда «Король Станіслав»). Цей титул був приводом великої радості та гордості Сопліц, як сказав сам Северин «вийшли в люди», тому що отримали магнатський титул. Варто зазначити, що оповідач знає українську мову, оскільки розповідаючи про українців, передає їх діалоги мовою оригіналу, лише в польській транскрипції: «A wy czużyi, szczo nie znajete zaporoskich Kozaków? Oni z ryboj w desiat' podwod byli w Humaniu, a tam dowidały sia, co ich koszowy pomer; tak spiszażut nowoho wyberaty, szczo ne mili czasu prepit' swojogo zarabotka» [8, с. 62].

Г. Жевуський був одним із найбільш контрверсійних польських і українських польськомовних письменників. І. Венгжин, польська дослідниця романів чуднівчанина, зазначає, що постать Г. Жевуського не вміщалася в рамки своєї епохи, вона не вміщається в наших уявленнях про патріотизм польської шляхти ХІХ ст. На літературну сцену ввійшов блискавично 1839 року, а з неї сходить проклятим за національну зраду й твори, в яких не боявся голосно говорити про смерть Речі Посполитої. Вітали в ньому письменника, котрий зумів як ніхто інший воскресити шляхетську Польщу, а прощалися з ним презирливим мовчанням [9, с. 9].

1. Билотенко Е. Романтическая шляхетская гавенда в польской прозе ХІХ века. – Гродно, 2008. – 135 с.
2. Єршов В. Tertium comparationis: правобережна польськомовна література: між Сходом і Заходом // Волинь-Житомирищина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 23. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 220 с. – С. 42–57.
3. Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності. – Житомир : Полісся, 2008. – 624 с.
4. Єршов В. Чуднівський з'їзд польських письменників // Українська національна ідея: історія і сучасність : Наук. зб. / Відп. ред. М Костиця. – Житомир : Журфонд, 1997. – С. 88–90.
5. Костиця М. Постаті землі Бердичівської. Історико-краєзнавчі нариси: у 2 т. – Т. 1. – Житомир : Косенко, 2005. – 248 с.
6. Мельник В. Шурина Бальзака // Україна Молода. – 2009. – № 186. – 8 жовт. – С. 14.
7. Федута О. Нязручны класік : [передмова] // Жавускі Г. Успаміны Сапліцы [пер. з пол. М. Кенькі]. – Мінськ, 2005. – 368 с. – С. 5–14.
8. Rzewuski H. Pamiątki Soplicy / oprac. K. Duda Kaptur. – Kraków i Wydawnictwo GREG, 2008. – 238 s.

9. Węgrzyn I. W świecie powieści Henryka Rzewuskiego. – Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2012. – 386 s.

***